

Влиянието на общата селскостопанска политика (ОСП) върху стратегиите за оцеляване на селските домакинства

Доц. д-р ДИМИТЪР НИКОЛОВ*
Доц. д-р МИНКА АНАСТАСОВА
Институт по аграрна икономика – София
* E-mail: dnik@yahoo.com
Ас. д-р ТЕОДОР РАДЕВ**
Аграрен университет – Пловдив
** E-mail: radev1974@abv.bg

Резюме: Стратегиите за оцеляване могат да се определят като портфолио от дейности, които се предприемат за постигане на определени доходи чрез инвестиционни стратегии, производствени дейности, репродуктивни решения и др. От значение е по какъв начин домакинствата използват наличните дълготрайни активи, което е важна част от поведението на цялото домакинство. Тези стратегии са свързани с намаляване на риска, като се акцентира върху устойчивостта на околната среда и се създават местни предимства и приоритети. Селските домакинства се разпознават като активни фактори за промени и за прокарване на различни стратегии за оцеляване.

В статията се използват резултатите от проведено анкетно проучване в рамките на проект „Оценка на многостранното влияние на ОСП върху селската икономика” (CAP-IRE), финансиран по Седма рамкова програма (7РП). Целта на проучването е да се анализира и изследва влиянието в развитието на ОСП на база сценарийния анализ върху стратегиите за оцеляване на селските фермерски домакинства.

Стратегиите за оцеляване се основават на комплексното използване на дълготрайни активи и тяхната комбинация от пет форми капитал: социален, финансов, физически и човешки капитал и природни ресурси. Анализът, относно влиянието на ОСП върху стратегиите за оцеляване на селското земеделско домакинство, е проведен в следните три направления: управление на производствените фактори от гледна точка на собствената и наетата стопанисвана земя - природни ресурси; анализ на трудовата заетост

- човешки капитал; и социален капитал.

Приходите на домакинствата зависят от възприетите от тях стратегии за оцеляване. Въпреки намаляващия дял на заетост в земеделието селското стопанство продължава да бъде важен източник на доходи за много селски домакинства, и то най-вече в най-бедните и най-слабо развитите региони на Централна и Източна Европа. В този смисъл провежданата аграрна политика оказва въздействие върху стратегиите за оцеляване на селските домакинства.

Ключови думи: селски домакинства, ОСП, стратегии за оцеляване

Увод

В настоящото изследване се използват резултатите от проведено анкетно проучване в рамките на проект „Оценка на многостранното влияние на ОСП върху селската икономика” (CAP-IRE), финансиран по 7РП. Целта на проучването е да се анализира и изследва влиянието в развитието на ОСП на база сценарийния анализ върху стратегиите за оцеляване на селските фермерски домакинства.

Обхванати са 273 домакинства от областите Ямбол, Сливен и Бургас. Общата численост на членовете в тях е 867 души - 446 мъже и 421 жени. Средният размер на едно домакинство от направената извадка е 3,2 души, което превишава стойността на този показател на национално равнище. По-големият размер на домакинствата е важна характерна особеност за селските райони. В този смисъл провежданата аграрна политика оказва въздействие върху относително по-малко на брой структурни единици, но по-значими в демографско отношение. Промените в политиката в аграрния сектор могат да бъдат предпоставка за промяна в социалния и демографския профил на селските райони. Изследваните домакинства притежават възрастова структура, определяща анализа като ценен от гледна точка на това какви са техните стратегии за развитие и тяхната относително по-дългосрочна зависимост от бъдещата ОСП.

Теоретични постановки

- Дефиниция на понятието „оцеляване” (livelihood)

Оцеляването на селските домакинства включва начините и средствата за тяхното изхранване. Според Елиз (Ellis, 2000) стратегията за оцеляване

се базира на пет съставни капиталови източника (петолъчка на активите): дълготрайни материални активи, природни ресурси, финансов, човешки и социален капитал. Често селските домакинства нямат достъп до дълготрайни материални активи (поради липса на собствен дом или привлечени средства), природни ресурси под формата на обработваема земя и финансов капитал. Освен това социалният капитал в селските райони може да съществува под формата на социални мрежи (формални и неформални), които да допринасят ползи за участниците в тях. Тези капитали са база за различни дейности, свързани с прехраната на селските домакинства. Поради това достъпът до тях (регулиран от институциите и социалните връзки) определя живота на всеки член от домакинството (Barrett, 1999). Реуалд (Rewald, 2002) въвежда и културата като елемент в дефиницията на „оцеляването“. Той твърди, че то е свързано с адекватен и устойчив достъп до приходи и ресурси за посрещане на базовите нужди от гледна точка на културата в дадена общност.

Поради това концепцията за социалноикономическото оцеляване (СИО) може да бъде използвана като аналитично средство за идентифициране и оценка на вътрешните и външните фактори, оказващи влияние върху оцеляването на селските домакинства.

От гледна точка на размяната между различните типове дълготрайни активи и тяхното влияние върху стратегиите за оцеляване, наличието на съответните институции е от съществено значение за селските домакинства, за да могат те да оперират на всички нива и да имат достъп до капитали и активи (Shankland, 2000). Институциите (частни и обществени организации) могат да бъдат сравнени с хардуера. Те организират и провеждат политики и законодателство, доставят услуги, купуват, продават и представляват всички останали функции, които влияят върху „оцеляването“. Процесът на функциониране на тези институции оформя „софтуера“, т. е. начина, по който тези структури оперират и взаимодействат. Възможната трансформация на структурите и процесите заема основно място в социалноикономическото оцеляване (СИО). Политиката, чрез предприетите от правителството структурни мерки, влияе и определя съответни екологични и икономически тенденции. Те могат да разсейват или засилват ефекта от различни бедствия или събития, посредством работещи пазарни структури (застрахователен пазар), или да ограничат избора на стратегия за оцеляване.

Приходите на домакинствата зависят от възприетите от тях стратегии за оцеляване. Желаните приходи са очакваните парични потоци вследствие на повишаването на жизнения стандарт (здравен статус, достъп до услуги, нематериални активи), намаляване на риска (по-добра гъвкавост чрез увеличаване на активите), повишаване на хранителната сигурност (повишаване на финансовия капитал вместо купуване на храна) и по-устойчиво използване на природните ресурси (подходящи права на собственост).

Може да се обобщи основната идея, че стратегията за оцеляване се занимава с хората, техните активи и последващите стратегии за получаване на определени приходи. Това, от друга страна, изисква анализът на производството, заетостта и доходите да става в един задълбочен и взаимосвързан вид с акцент върху политическите, социокултурните и икономическите аспекти.

Тази теория също насочва вниманието върху намаляване на риска, акцентирайки върху устойчивостта на околната среда, а така също и, създавайки местни предимства и приоритети. Тя разпознава селските жители като активни фактори за промени и за прокарване на различни стратегии за оцеляване (Parrott, Hebinck and Westendorp, 2006).

Стратегията за оцеляване може да бъде определена като портфолио от дейности, които хората предприемат за постигане на определени доходи чрез производствени дейности, инвестиционни стратегии, репродуктивни решения и др. Те са свързани с това по какъв начин хората използват наличните капитали, което е важна част от поведението на цялото домакинство.

- Петолъчка на активите

Стратегиите за оцеляване се базират на дълготрайни активи и тяхната комбинация от пет форми, т. нар. петолъчка на активите: социален капитал, финансов капитал, природни ресурси, физически и човешки капитал.

- **Социалният капитал (S)** е свързан с връзките, респективно социалните мрежи, до които хората имат достъп. Той повишава възможностите им да се кооперират в по-формализирани групи с техните системи от правила, норми и санкции.

- **Финансовият капитал (F)** е свързан с финансовите ресурси, които се използват за постигане на целите, и включва наличните пари или еквиваленти, които позволяват на хората да адаптират различните стратегии за оцеляване. Могат да се идентифицират два основни източника на

финансов капитал. Първият са наличните активи - налични пари, банкови депозити или ликвидни активи (животни, бижута). Вторият включва постоянните потоци от пари на база приходи от заплати, пенсии, други трансфери от държавата или издръжка от емигранти.

• **Природни ресурси (N)** е термин, използван за определяне на необходимите ресурси като земя, вода, гори, качество на въздуха, ерозия, степен на биоразнообразие и др.

• **Физическият капитал (P)** включва базовата инфраструктура и стоки, необходими за оцеляването на домакинствата, например: достъпен транспорт, водоснабдяване, здравеопазване, сгради, електрификация, достъп до технологии и информация.

• **Човешкият капитал (H)** е съвкупност от уменията, знанията, способността на хората да се трудят в добро здраве, което им позволява да формират различни стратегии за оцеляване и да постигат определени задачи в стратегията за оцеляване.

- Оценка на капиталовите активи

Използвайки концепцията за капиталовата петолъчка, изниква въпросът за тяхното измерване и анализиране. Капиталовите активи са в непрекъснато изменение. Например финансовият, човешкият и социалният капитал се променят непрекъснато. Природните ресурси са относително постоянни, но също зависят от използваните от фермерите производствени технологии. Трудно е да се определят и измерят капиталовите активи в една и съща мярка.

Янсен (Jansen et al., 2006) предлага за определяне на количеството на капиталовите активи на домакинствата да се използват два основни актива. Например трудът и земята биха били достатъчни капитални активи за оценка на стратегията за оцеляване на селските (фермерските) домакинства. В настоящото изследване ще използваме за оценка и социалния капитал освен природните ресурси (обработваемата земя) и човешкия капитал.

Въпреки намаляващия дял на заетост в земеделието, то продължава да бъде важен източник на доходи за много домакинства, и то в най-бедните и най-слабо развитите региони на новите страни членки на ЕС. Увеличаването на заетостта в по-развитите селски райони на ЕС включва нови дейности (например екологично съобразено управление на земите, производство на енергия от биомаса) и затова земеделието все още остава

важен отрасъл за тях. В изследваната съвкупност от района на нашето проучване (Югоизточен планов район) делът на неземеделските приходи с размер над 50% от общите приходи, получени в домакинствата, обхваща 23% от анкетираните домакинства. Причината за диверсификацията в неземеделски дейности е стремежът да се преодолее бедността. В случаите, когато икономическата среда е благоприятна, неземеделската заетост би могла да привлече добре образованата работна ръка извън земеделието. Този факт обаче ще увеличи броя на отказалите се от земеделие и ще предизвика структурни промени в отрасъла. Успешната политика за развитие на земеделието зависи и от дела на селския неземеделски сектор.

От друга страна, реализирането на стратегията за оцеляване е свързана и с интегрирането на селското домакинство в пазарна среда. Вертикалната пазарна интеграция е желана както от фермера, така и от преработвателя/търговеца. Договорирането е форма на такава интеграция, която дава допълнителни възможности за достъп до кредит, а договарянето на твърда цена намалява риска за купувача. Сключвайки договори, фермерите получават достъп до нови технологии и суровини. Това спомага за повишаване качеството на продукцията чрез включването на санкции. От институционална гледна точка договорирането създава условия за постигане на благоприятни ефекти - заетост, развитие на пазара и инфраструктурата, които са елементи на капиталовата звезда.

Диверсифицираните стратегии за оцеляване са характерни за новите страни членки на ЕС. Затова добре функциониращите пазари на труда в селските райони са важни както за традиционната земеделска икономика, така и за тази на услугите, базирани на селските икономики. Според разчети на Световната банка (2007) с намаляването на несъвършенствата на пазара на труда в селските райони значително е подобрен доходът на селските домакинства в Европа. По този начин добре функциониращите пазари на труда в селските райони могат да допринесат както за по-висок доход на домакинство в селските райони, така и за по-оптимално разпределение на труда в икономиката.

Методически подход

За постигане на целите, свързани с оценка на влиянието на ОСП върху стратегиите за оце-

ляване на селските земеделски домакинства, са използвани следните методи: дескриптивен анализ, статистическо моделиране на вероятностни процеси и хи-2 метода на Пирсън за доказване наличието на корелационна зависимост между категориен променливи величини. Всеки един от получените вероятностни модели има следния общ вид:

$$Y = \ln(\pi/(1-\pi)) = \beta_0 + \beta_1 * X$$

или

$$Y = (\pi/(1-\pi)) = \exp(\beta_0 + \beta_1 * X), \quad (1)$$

където Y е зависимата дихотомна променлива, X - независимата променлива, β_0 и β_1 - съответните регресионни коефициенти.

За построяването на зависимата величина Y е използвана информация от резултатите на анкетното проучване за това дали земеделските производители възнамеряват, при двата различни сценария на ОСП, да увеличат размера на собствената и наетата земеделска земя (природни ресурси). Възрастовият състав, и по-конкретно броят на лицата под 18 години в домакинствата, е използван в качеството на независима променлива. Вероятностният тип моделиране е приложен и за разкриване на зависимостта на желанието за смяна на досегашните пазарни контрагенти от ползването на интернет и наличието на договорна система при реализацията на земеделската продукция.

Приложението на известния хи-2 тест на Пирсън като критерий за оценка на степента на взаимна свързаност между различни променливи преминава през два етапа, на всеки от които се определя нулевата H_0 и алтернативната хипотеза H_1 . Сравнявайки теоретичните стойности на хи-2 с получените емпирични стойности при съответно критично равнище на значимост (α) и степени на свобода, се приема или отхвърля H_0 . Така се установява дали между променливите величини - предстоящо увеличаване на заетостта в стопанството на членовете на домакинството и намеренията за разрастване на поземления ресурс, съществува статистически значима неслучайна връзка или са независими помежду си. Този подход е приложен още и за следните двойки променливи: предстоящо увеличаване на заетостта на членовете на домакинството извън стопанството и намеренията за разрастване на поземления ресурс; увеличаване използването на нает труд в стопанството и намеренията за разрастване на поземления ресурс; използване

на интернет при продажба на земеделската продукция и предстоящи изменения във взаимоотношенията с партньорите за пазарна реализация на продукцията.

В случаите, когато е доказано съществуването на статистически значима връзка, са използвани различни измерители за силата и посоката на установената връзка: фи-коефициент (ϕ), коефициент на контингенцията (C), коефициент на Крамер (V), гама-коефициент.

От изследваните 273 домакинства с общо 867 души - 446 мъже и 421 жени, средният размер на едно домакинство е 3,2 души, като превишава стойността на този показател на национално равнище. Това всъщност е важна характерна особеност за селските райони. Хората в трудоспособна възраст (между 18 и 65 години) са близо 3/4 от членовете на домакинствата, делът на лицата под 18 години е 16,84%, а хората в пенсионна възраст (над 65 години) са 9,34%.

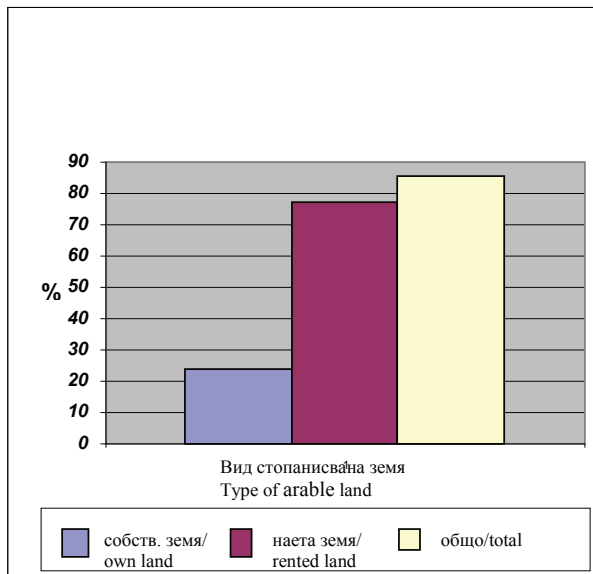
Анализът за влиянието на ОСП върху стратегиите за оцеляване на селското земеделско домакинство е проведен в следните направления: управление на производствените фактори от гледна точка на собствената и наетата стопанисвана земя (природни ресурси), анализ на трудовата заетост (човешки капитал) и реализация на произведената земеделска продукция (социален капитал).

Влияние на ОСП върху използването на природните ресурси (обработваема земя)

Данните от нашето проучване показват, че в изследвания район (Югоизточен планов район) преобладават стопаните - 77,3% (от цялата извадкова съвкупност), които наемат земеделска земя, необходима за дейността им, а 23,8% разполагат със собствена земеделска земя (фиг. 1).

Делът на наетата земя е над 90% и е най-висок според резултатите от анкетното проучване, проведено в рамките на проекта КАП-ИРЕ в други европейски държави. Например в Италия той е под 20%, в Испания - около 25%, в Холандия - 34% и т. н. Това разпределение на стопаните според начина на земеползване отразява общото за страната предпочитание към аренда пред стопанисване на собствена земя.

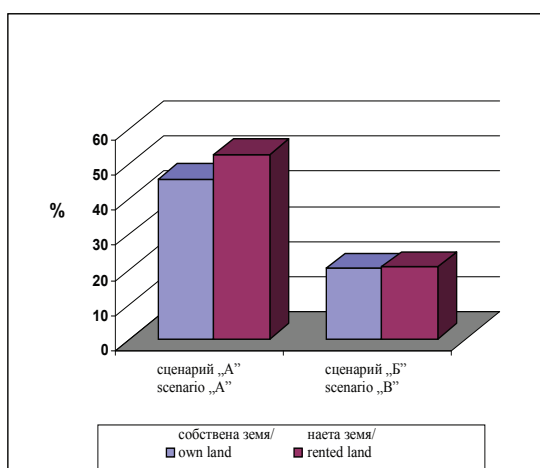
В бъдеще при прилагане на ОСП по сценарий „А”, въпреки че се очертава тази тенденция да се запази, разликата между предпочитанията към двете основни форми на земеползване ще се намали (фиг. 2). Броят на лицата, които ще увеличат размера на собствената си земя, съставлява 45,4%

Фиг. 1
Fig. 1

Относителен дял на домакинствата със собствена и наета земя

Share of households with own and rented land

от цялата изследвана съвкупност, а делът на тези, които възнамеряват да увеличат арендуваната земя, възлиза на 52,7%. При условие че отпаднат основните плащания по ОСП след 2014 г., т. е. при сценарий „Б“, насочеността към двете основни форми на земеползване се изравнява - съответно 20,1% и 20,5% от всички анкетирани лица ще увеличат собствената или наетата земя. Както се вижда, финансовите инструменти, залегнали в ОСП, действат достатъчно стимулиращо както

Фиг. 2
Fig. 2

Структура на домакинствата според намеренията им да увеличат стопанисваната земя

Share of households with willing to increase arable land

за разширяване обхвата на арендуваната земя, така и при увеличаване площта на собствената стопанисвана земя.

При двата сценария възрастовата структура на членовете на домакинството определено оказва влияние върху бъдещите намерения при управлението на основния производствен ресурс в земеделието. Резултатите от приложението на вероятностното моделиране показват, че в тези семейства, които има лица под 18-годишна възраст, желанието да разширят размера на основния поземлен ресурс, независимо от начина на земеползване, е по-силно изразено в сравнение с останалите домакинства (табл. 1).

При това трябва да се отбележи решаващата роля на подкрепата на ОСП за мотивационните предпоставки във формирането на определено поведение, свързано с управлението на стопанисваната земя. При условие че се запазят всички плащания по ОСП след 2014 г., т. е. при сценарий „А“, вероятността да се увеличи собствената земя нараства с 25,9% в домакинствата, които имат поне един член под 18 години. Също при този сценарий се увеличава вероятността за разширяване на арендуваната земеделска земя с 29,8%, при условие че в домакинството има едно лице на възраст под 18 години. Това показва, че независимо от формата на собственост върху земята домакинствата, в които има млади хора, са по-оптимистично настроени за възможностите на ОСП за модернизиране и съответно финансово стабилизиране на земеделското стопанство. Може да се предполага, че сегашните земеделски производители, в семействата на които има подрастващи лица, вярват, че в бъдеще тяхното стопанство ще бъде наследено от децата им. За изграждането на тази приемственост между поколенията и превръщането в бъдеще на потенциалните млади фермери в реални допринася, наред с всичко останало, и доброто управление на повече земеделска земя - както собствена, така и наета. Мисълта, че има кой от домакинството след време да поеме ”щафетата” в управлението на стопанството, прави тези производители по-активни в използването на финансовите инструменти на ОСП за подпомагане на дейността им и в търсенето на възможни решения за разрастване на земеделското стопанство.

В същото време се наблюдават обратни тенденции в управлението на поземлените ресурси от страна на земеделските производители в семействата, в които също има млади хора, но, при евентуално спиране на всички плащания по ОСП,

Таблица 1
Table 1Резултати от вероятностните модели
Probability models results

Зависима променлива/ Dependant variable (Y)	Независима променлива/ Independent variable (X)	Регресионен коефициент/ Coefficient of regression β_0	Регресионен коефициент/ Coefficient of regression β_1	Аналитичен израз/ Equation
<i>Сценарий „А”</i> <i>Scenario „A”</i>				
Увеличаване на собствената земеделска земя/ Increasing of own arable land (да/yes = 1; не/no = 0)	Брой на лицата до 18 г. в домакинството/ Number of household's members under 18 age	0	0,23	$\ln(\pi/(1-\pi))$ = 0,23*X
Увеличаване на наетата земеделска земя/ Increasing of rented arable land (да/yes = 1; не/no = 0)	Брой на лицата до 18 г. в домакинството/ Number of household's members under 18 age	0,32	0,26	$\ln(\pi/(1-\pi))$ = 0,32+0,26*X
<i>Сценарий „Б”</i> <i>Scenario „B”</i>				
Увеличаване на собствената земеделска земя/ Increasing of own arable land (да/yes = 1; не/no = 0)	Брой на лицата до 18 г. в домакинството/ Number of household's members under 18 age	-0,737	-0,034	$\ln(\pi/(1-\pi))$ = -0,734-0,034*X
Увеличаване на наетата земеделска земя/ Increasing of rented arable land (да/yes = 1; не/no = 0)	Брой на лицата до 18 г. в домакинството/ Number of household's members under 18 age	-0,77	0,077	$\ln(\pi/(1-\pi))$ = -0,77+0,077*X

те остават без подкрепа - при сценарий „Б”. В този случай е налице отрицателна експоненциална зависимост между вероятността да се увеличи размерът на собствената земеделска земя и наличието на поне едно лице до 18-годишна възраст в домакинството. На практика вероятността за разширяване на собствената земя намалява с 3,3% при положение, че в съответното домакинство има лице под 18 години, а вероятността за увеличаване на наетата земя нараства само с 8%. Оттук следва, че дори да има физически наследник на стопанството, при условията, които се очертават по сценарий „Б”, земеделските производители ще бъдат принудени да управляват своето стопанство, без да насърчават децата си към бъдещо поемане и продължаване на земеделската дейност в бащината ферма. Ако тези условия не се променят в посока на това земеделските производители

да се чувстват по-спокойни при осигуряването на необходимите производствени ресурси, по-стабилни в непосредствения производствен процес и по-устойчиви в ефективната реализация на своята продукция, неминуемо техните стопанства ще „вървят” бавно, но сигурно към закриване. Затова при евентуално прекратяване на финансовата подкрепа по ОСП младите членове на съответните домакинства ще търсят реализация извън земеделския отрасъл, без да имат желание да наследят земеделските стопанства на своите родители.

Получените вероятностни резултати за по-нататъшното поведение на земеделските стопани при управлението на поземления ресурс могат да послужат за определяне частта на домакинствата, които ще увеличат обхвата на стопанисваната от тях земя при двата сценария на ОСП (табл. 2).

Таблица 2
Table 2

Относителен дял на домакинствата, които ще увеличат размера на стопанисваната земя, в зависимост от промяната в тяхната възрастовата структура, %
Share of households, which will increase size of arable land, depends of their age structure (%)

Форма на земеползване/ Land use	Без промяна във възрастовата структура/ Without age structure changes		При увеличение на числения състав средно с 1 лице до 18 г./ With increasing of household members average with one person under 18 age	
	Сценарий „А”/ Scenario „A”	Сценарий „Б”/ Scenario „B”	Сценарий „А”/ Scenario „A”	Сценарий „Б”/ Scenario „B”
Собствена земя/ Own arable land	45,4	20,1	57,1	19,4
Наета земя/ Rented land	52,7	20,5	68,5	22,3

Както се вижда, под влияние на съответното подобряване на възрастовата структура най-висок дял се очаква да се достигне в групата на домакинствата, които ще увеличат площта на наетата земя (68,5%) при сценарий „А”, т. е с 15,8% повече спрямо варианта на постоянен възрастов състав на домакинствата. На второ място са домакинствата, които ще увеличат размера на собствената земя също при сценарий „А”. Техният дял от 45,4% при варианта без промяна във възрастовата структура, се увеличава на 57,1% при положение че средният броят на членовете в едно домакинство нарасне с 1 лице на възраст до 18 години. Очевидно е, че младежката възраст, заедно с финансовите субсидии по линия на ОСП, представляват добра стимулираща комбинация за активно управление на стопанството и по-конкретно на земеделската земя. Този резултат е в съответствие с направения вече извод за липсата на достатъчно мотивация към увеличаване на стопанисваната земя и естествено към продължаване на дейността в стопанството при сценарий „Б”. Дори да настъпи подмладяване на домакинствата, обхващат на тези, които ще увеличат наетата земя, на практика нараства съвсем незначително (с 1,8%), а делът на тези, които ще увеличат собствената си земя, намалява с 0,7%.

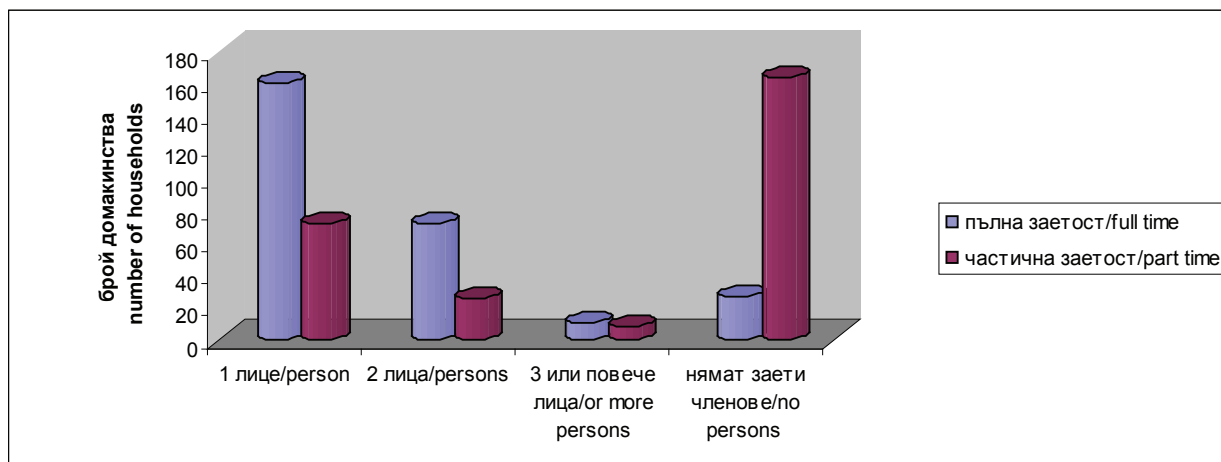
Влияние на ОСП върху човешкия капитал

Важна икономическа характеристика от гледна точка на човешкия капитал на едно домакинство е наличието на дългосрочно безработни лица в него. Дългосрочно безработни лица има в 29 домакинства. Най-често едно лице попада в

тази категория, а трима или повече безработни има само в едно домакинство. Общият брой на дългосрочно безработните възлиза на 35 души, или 5,47% от лицата в трудоспособна възраст. Резултатът кореспондира с това, че аграрният отрасъл е в състояние да осигури трудова заетост и на лица, непритежаващи земеделско образование (Николов и др., 2010). Това има важно значение за икономическата активност в селските райони, характеризиращи се с по-високо равнище на безработица. Това ни дава основание да определим ангажираността на членове на домакинствата в земеделско производство като основен стълб на икономическата им активност, като елемент от стратегията за оцеляване. В този смисъл се анализира броят на заетите членове на домакинствата в стопанствата. Общият брой на пълно заетите е 342 души, а този на частично заетите - 155 души. Прави впечатление значително по-високата стойност на първия тип заетост, което показва висока степен на ангажираност в производствения процес. Прибавяйки и броя на частично заетите, става ясно, че над 50% от членовете на домакинствата имат трудов принос в стопанствата. Самото разпределение на домакинствата по брой и тип заети лица е показано на фиг. 3.

Анализирайки използваните трудови ресурси, трябва да бъдат добавени и наетите лица в стопанството, които не са членове на домакинствата. Общият им брой е 670 души, което е малко повече от броя заети членове от домакинствата. Установеният паритет между двата типа трудов ресурс е показателен за характера на изследваните стопанства. Повечето от тях са малки по размер и разчитат предимно на собствен труд. Прави впечатление, че и при наетите лица доминират

Фиг. 3
Fig. 3

Домакинства според броя на заетите членове в стопанството
Number of working household members at farm

постоянно наетите, които са близо 2/3 от общия брой. По отношение на половата принадлежност - 20% от наетите са жени, като дялът на постоянно наетите жени е съизмерим със стойността на показателя при общия брой наети лица. Въз основа на данните може да се определи, че участието на мъже в производствения процес е водещо и на тази база реализацията на жени в сектора е затруднена.

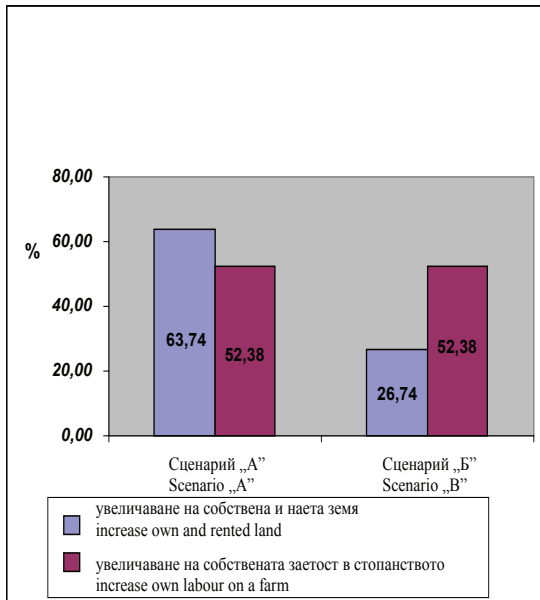
Трудовата заетост на членовете на домакинствата в стопанствата е свързана и със собствеността върху земеделското стопанство. Анкетираният отговарят, че в 268 домакинства само един от членовете е собственик и само в пет домакинства техният брой е по-голям. Това състояние се предопределя от юридическия статут на изследваните стопанства. Дялът на едноличните форми (земеделски производител, едноличен търговец и ЕООД) надхвърля 95%, което е доказателство, че се предпочитат именно едноличното управление и самостоятелното вземане на решения. Макар малко на брой в случаите на дружествена форма на собственост (ООД, АД, кооперация, НПО), като съсобственици участват най-често лица, които не са роднини, което е показателно, че тези форми са атрактивни най-вече с възможностите, които предоставят за по-широко финансиране и снижаване на риска. Въздействието на двата сценария за развитие на аграрната политика е изследвано по отношение промяната на юридическия статут на стопанството, формата, към която ще се насочат, и какви съсобственици ще бъдат включени при неиндивидуална форма. Стопанствата, които ще продължат своята дей-

ност при „базовия“ „А“ сценарий, не планират да променят юридическия си статут. Над 80% от тях твърдо заявяват, че няма да осъществят подобна промяна, около 5% не могат да дадат категоричен отговор, а останалите приблизително 15% ще променят юридическия си статут. При втория сценарий „Б“ – „без подкрепа“, ситуацията е коренно различна. Тук желанието за промяна е заявено от над 1/4 от стопанствата, като значително по-малък е процентът отговорили, че няма да променят статута си – 45%. При този сценарий дялът на тези, които не могат да дадат еднозначен отговор, нараства близо 6 пъти. Това показва, че преминаване към вариант на ОСП „без подкрепа“ ще накара много земеделски производители да се замислят за промяна на юридическия статут на стопанствата си. По отношение на това - каква нова юридическа форма на стопанството си биха избрали - почти всички респонденти са единодушни - предпочитат дружеството с ограничена отговорност, като силно изразеното предпочитание за ООД е характерно и за двата сценария. Що се отнася до това какви съсобственици биха привлекли при неиндивидуална форма, по-голяма част от стопаните, които планират да преминат към подобна форма, отговарят, че ще разчитат на хора, които не са техни роднини. Така изразеното намерение се отнася и за двата сценария на развитие на ОСП.

Управлението на земеделската земя има за своя проекция адекватни на него изменения в управлението на трудовата заетост. Тук се имат предвид очакваните изменения в участието на членовете на домакинството в дейността на стопанството,

тяхната заетост извън земеделието и промените в използването на нает труд за нуждите от функциониране на земеделското стопанство. Наблюдава се положителна обусловеност на нарастване вложението на собствен труд в стопанството, от съответно увеличение на общо стопанисваната земя при сценарий „А” и обратна зависимост при сценарий „Б” (фиг. 4).

Фиг. 4
Fig. 4

Изменение на дела на домакинствата със собствена заетост в стопанството, в зависимост от намеренията да се увеличи земеделската земя
Change in share of households use own labour according of willingness to increase arable land

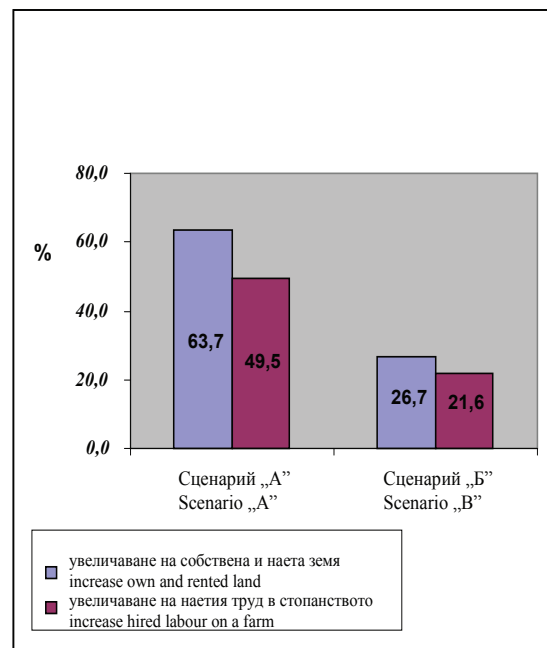
И в двата случая получените резултати от хи-2 теста дават основание да се отхвърли нулевата хипотеза, т. е. да се приеме, че с 0,95 гаранционна вероятност съществува статистически значима връзка между избраните променливи величини. Реализирането на намеренията за разрастване на стопанството посредством увеличаване размера на стопанисваната земя ще доведе до по-голямо трудово участие на членовете на домакинството при сценарий „А”. В този случай изчисленият коефициент на асоциация възлиза на 0,502, което показва наличието на значителна зависимост между управлението на земята и управлението на собствения трудов ресурс. Очакваното увеличение на стопанисвана земя изпреварва увеличението на собствения труд. Този резултат показва, че при сценарий „А” анкетираните лица свързват по-нататъшното функциониране на стопанството с известно повишаване на производителността и ефективността на вложения в него труд. При

сценарий „Б” положението е обратно. Делът на лицата, които смятат да увеличават трудовата заетост в стопанството, е почти два пъти по-голям в сравнение с този на домакинствата, които възнамеряват да увеличат размера на използваната земеделска земя. Това показва, че при премахване на финансовата подкрепа по линия на ОСП земеделските стопани свързват бъдещото евентуално разрастване на стопанството с допълнително вложение на собствен труд. Липсата на достатъчно възможности за модернизиране на земеделските стопанства при сценарий „Б” предполага задържане и дори намаляване на равнището на сегашната производителност на труда в земеделието. Това налага увеличаване на трудовата заетост при съответно нарастване на използваната земеделска земя.

Дотук са анализирани очакваните изменения във вложението на собствен труд в земеделското стопанство под влияние на изразеното желание за увеличаване на стопанисваната земя. Определен интерес представлява оценката и на промените, които ще настъпят в използването на наеман труд (фиг. 5).

Като се сравнят данните от фиг. 5 с данните от фиг. 4, се вижда, че по сценарий „А” насочеността

Фиг.5
Fig. 5

Изменение дела на домакинствата с използване на нает труд според намеренията да се увеличи земята
Changes in household's structure depending of hired labour according their willingness to increase arable land

на домакинствата към увеличаване на използвания нает труд е почти изравнена с интереса към нарастване на използването на собствен труд при едно и също увеличение на използваната земеделска земя. По сценарий „Б” предпочитанията са свързани с по-голямо вложение на собствен труд пред алтернативата да се увеличи използването на наета работна сила. Резултатите от приложението на хи-2 метода дават основание да се твърди, че съществува неслучайна отрицателна връзка между желанието да се увеличи размерът на стопанисваната земя и измененията в използването на нает труд. Силата на тази връзка може да се изрази чрез получените стойности на гама-коэффициента, който при двата сценария е съответно -0,535 и -0,901.

Възможностите, които предлагат различните мерки на ОСП, свързани с насърчаване на трудовата заетост извън сектор земеделие, засега не носят необходимия мотивационен заряд. И по двата сценария се наблюдават почти изравнени стойности на дела на домакинствата (съответно 13,2% при сценарий „А” и 15,4% при сценарий „Б”), които очакват увеличаване на трудовата заетост извън стопанството. Това твърдение се доказва по-ясно с помощта на сравнителните резултати между емпиричните и теоретичните

начева, ако се запази досегашната схема на финансово подпомагане по линия на ОСП, то степента на нейното влияние върху диверсификацията на заетостта в близко бъдеще ще бъде почти нулево, а участието на селското население в сектори извън земеделието - незначително.

Влияние на ОСП върху социалния капитал

При изследване на социалния статут на домакинствата са разгледани участията на техните членове в разнообразни организации по интереси (социален капитал) (фиг. 6). Резултатите показват ниска степен на социална активност. Това е изненадващо, защото 3/4 от членовете на домакинствата са в активна възраст. Единствено участието във фермерски съюзи може да се посочи като използвана форма за подобна активност, но въпреки това изключително ниското й проявление не я определя като значима за домакинствата. Очевидно членовете на домакинствата не са убедени в ползите от участие в подобни организации и/или не ги припознават като изразяващи техните интереси.

Местоживеенето на домакинствата също е разгледано като елемент на социалния статут.

Таблица 3
Table 3

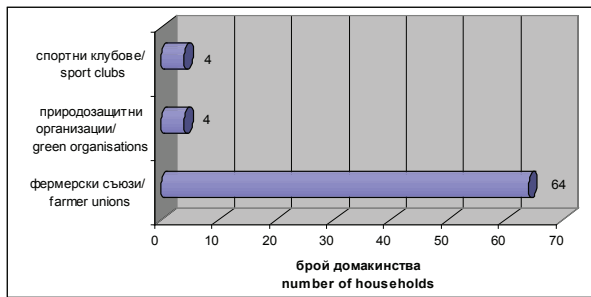
Резултати от приложението на хи-2 теста
Chi-square tests results

	Стойност/ Value	Степени на свобода/ df	Тест за статистическа значимост/ Asympion significant test (2-sided)
χ-квадрат на Пирсън Pearson Chi-Square	345,9	1	,000
Коефициент на Крамер/(Cramer's V)	0,709		,000
Коефициент на контингенцията/ (Contingency Coefficient)	0,817		,000
Гама-коэффициент/ (Gamma)	0,856		,000

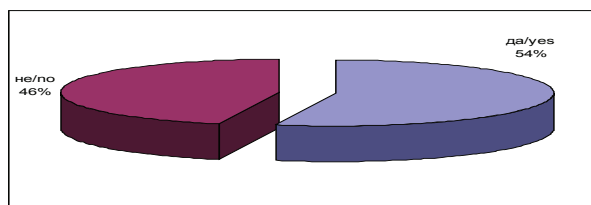
стойности на хи-2 теста ($\chi^2_{\text{emp}} = 345,9 > \chi^2_{\text{тео}} = 3,84$ при $\alpha = 0,05$, (табл. 3).

Както се вижда, стойностите на всички измерители на връзката между сценарий „А” и сценарий „Б” по отношение на трудовата заетост на членовете на домакинството извън стопанството показват наличието на висока корелация. Това оз-

Повече от половината от изследваните домакинства (фиг. 7) живеят в пределите на земеделското си стопанство, което определя силна степен на обвързаност с аграрното производство. Въз основа на този факт може да се допусне, че тези домакинства ще имат по-ниска чувствителност към евентуални промени в ОСП. Въпреки това

Фиг. 6
Fig. 6

Разпределение на домакинствата според участие на техни членове в различни организации
Households with members participate in various organisations

Фиг. 7
Fig. 7

Дял на домакинствата, живеещи в стопанството
Share of households living at farm

една промяна в аграрната политика може да окаже мотивиращ ефект за промяна на местоживеенето на домакинството. Тази промяна е възможна както при едните, така и при другите домакинства. Домакинствата, живеещи в стопанствата, заявяват много ниска степен на готовност да променят своето местоживеене, като само 20 души (по-малко от 15%) от тях биха постъпили така. Интерес предизвиква фактът, че сценарият за развитие на ОСП не оказва въздействие при вземане на подобно решение, тъй като няма съществена разлика в отговорите на респондентите при двата сценария – „базов” и „без подкрепа”. При домакинствата, живеещи извън стопанството, се наблюдава аналогична ситуация. Отново много малка част от тях биха променили своето местоживеене независимо от това кой сценарий на развитие на ОСП ще се осъществи.

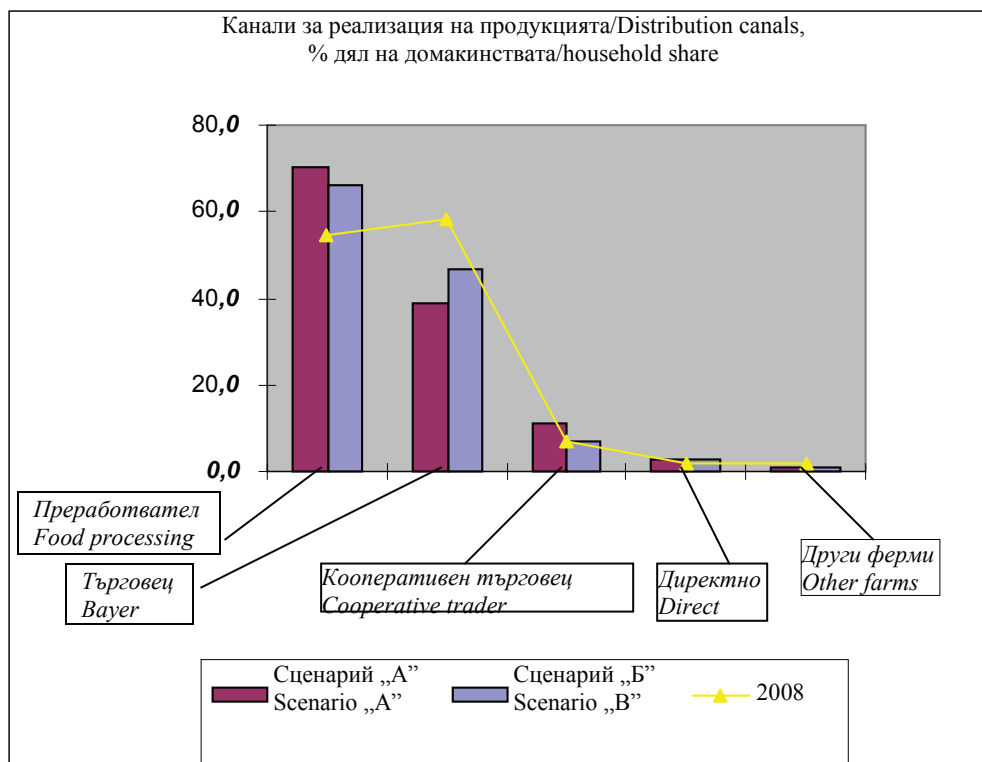
Друг изследван аспект на влиянието на ОСП върху стратегиите за оцеляване на селските земеделски домакинства е свързан с реализацията на селскостопанската продукция. Измененията, които се очаква да настъпят в тази област, могат да се проследят на фиг. 8. В сравнение с базовата 2008 г. ще се увеличи насочеността към продажбата на преработвателите на земеделска продукция (съответно с 15,8% и с 11,7% по двата сценария).

Далеч по-слабо нарастване на ориентацията към продажбата на кооперативните търговци и към директните продажби на крайните потребители се предвижда по сценарий „А” (съответно с 4% и с 0,7%). При всички останали канали на пазарната реализация на продукцията се наблюдава отлив от тях независимо от избраните сценарии на ОСП. Изчислените стойности на коефициентите на асоциация между влиянието на двата сценария върху очакваните промени в сферата на пазарната реализация на селскостопанската продукция (коефициент на Крамер = 0,807; гама-коефициент = 0,99; коефициент на Спирман = 0,807) доказват, че съществува от висока до много висока степен на корелация. Това, от своя страна, е свидетелство, че между сценарий „А” и сценарий „Б” няма съществена разлика по отношение на намеренията за избор на каналите при бъдещата пазарна реализация на продукцията.

Резултатите от изследването показват, че следните два фактора оказват значимо влияние върху формирането на определено поведение при управлението на пазарната реализация на продукцията и избора на съответната нейна форма: наличието на писмени договори за реализация на основните продукти и използване възможностите на интернет при продажба на продукцията. Тези два фактора оказват благоприятно въздействие върху установяване на съответния тип нагласа за смяна на досегашните купувачи на земеделски продукти. С помощта на вероятностните статистически средства е доказано, че при увеличаване дела на домакинствата, които към момента на проучването са ползвали договорната система, средно с 1%, то тогава ще се намали чувствително (с 56%) делът на домакинствата, които нямат намерение да потърсят нови канали за пазарна реализация на продукцията. Практически това означава, че, ако се реализират изказаните намерения, делът на лицата, желаещи да сменят своите досегашни купувачи, ще се редуцира от 27,8% на 12,1%. По аналогичен начин, ако се увеличи делът на домакинствата, които използват услугите на интернет, средно с 1%, ще последва съответно намаление - с 38%, на дела на домакинствата, които няма да сменят досегашния начин на реализация на основните продукти. В този случай техният дял ще падне на 17,2%.

При условията на прилагане на ОСП договорната система създава по-голяма сигурност при продажбата на готовата продукция в сравнение със сценария, при който финансовата подкрепа

Фиг. 8
Fig. 8

Основни канали за реализация на продукцията
Distributions canals

по линия на ОСП ще отпадне. В първия случай делът на лицата, които ще увеличат договорените количества, възлиза на 50,2% и е повече от два пъти по-висок спрямо този на домакинствата при сценарий „Б“ (20,9%). Това показва, че, за да постигнат ефективна пазарна реализация на своята продукция, земеделските производители намират като необходимо условие да се разшири използването на договорната система при продажбата на основните продукти.

Заклучение

От направения анализ на степента на влияние на ОСП върху стратегиите за оцеляване на селските земеделски домакинства могат да се извлекат следните изводи:

Финансовата подкрепа по линия на ОСП се оказва достатъчно стимулиращ фактор за разширяване използването на основния поземлен ресурс както на собствена, така и на арендувана земя. Възрастовата структура на домакинствата е от решаващо значение при управлението на земеделската земя в условията на ОСП. Отпадането на финансовите стимули, прилагани в ОСП,

ще окаже демотивиращо влияние върху младите членове на домакинствата за продължаване и разширяване на земеползването в семейната ферма. Съществува положителна обусловеност на управлението на трудовата заетост в стопанството от размера на използваната земя, като по-силно тази връзка се проявява в случая на отпадане на подкрепата на ОСП. Възможностите, които предлагат различните мерки на ОСП, свързани с насърчаване на трудовата заетост извън сектор земеделие, засега не носят необходимия мотивационен стимул. Степента на тяхното влияние върху диверсификацията на заетостта в селските райони клони към нула. Договорната система за реализация на земеделската продукция, и по двата сценария на аграрна политика, осигурява по-голяма сигурност на производителите при продажбата на техните продукти.

Забележка. Изследванията, представени в настоящата статия, са финансирани от Европейската комисия в рамките на проекта „Оценка на многостранното влияние на ОСП върху селската икономика“ (CAP-IRE) по Седма рамкова програма, договор № 216672 (www.cap-ire.eu).

ЛИТЕРАТУРА

Николов, Д., М. Анастасова, Т. Радев. 2010. Влияние на ОСП върху структурното адаптиране на земеделските стопанства. Икономика и управление на селското стопанство, № 2, с. 23-32.

Barrett, C. 1999. On vulnerability, asset poverty and subsidiary. Comments to the Ford/Rockefeller Foundations Seminar Series 'Managing vulnerability and shocks within the agro-food system', New York, NY, USA.

Ellis, F. 2000. *Rural livelihoods and diversity in developing countries*. Oxford: Oxford Development Press.

Jansen, H. G. P., J. Pender, A. Damon, W. Wielemaker and R. Schipper. 2006 b. Policies for sustainable development in the hillside areas of Honduras: a quantitative livelihoods approach. *Agricultural Economics*, 34, pp. 141-153.

Parrott, N., P. Hebinck and A. Westendorp. 2006. Livelihood. <http://www.livelihood.wur.nl/>

Rewald, M. (2002). Successes and failures in achieving the goals of the World Food Summit in sustainable food security for all by 2020. In *Sustainable food security by all in 2020*, IFPRI (ed.): pp. 21-26. Washington, DC, USA: International Food Policy Research Institute (IPRI).

Shankland, A. 2000. Analysing policy for sustainable livelihoods. IDS Research Report, No. 49. Sussex, UK: Institute of Development Studies (IDS).

World Bank. 2007. Regular economic report. Part II: Support to Agriculture and rural development in the EU8+2. Washington, DC: World Bank.

CAP Influence on Rural Households Livelihood Strategies

D. NIKOLOV, M. ANASTASOVA

Institute of Agricultural Economics – Sofia

T. RADEV

Agricultural University – Plovdiv

Статията е постъпила в редакцията на 25.II.2011 г.

(Summary)

A livelihood strategy can be defined as a portfolio of activities and choices that people make to achieve their livelihood outcomes, including productive activities, investment strategies, reproductive choices, etc. These activities and choices are reflected in the way that people use their capital assets and as such are an important part of household behaviour. The decision making process underlying livelihood strategies, is sometimes regular and seasonal, and sometimes occasional and unexpected. This concept also stresses the importance of reducing vulnerability, enhancing environmental sustainability, and building on local strengths and priorities. It recognizes that rural households are active agents of change and pursue a range of livelihood strategies. The article used the results of the survey conducted within the Project "Assessing the multiple Impacts of the Common Agricultural Policies (CAP) on Rural Economies" (CAP-IRE) funded under FP7. The aim of this paper is to analyze and examine the impact of the development of CAP based on analysis of livelihood strategies of rural farm households.

The ways (strategies) of making a living depend on the means. These are summarized in the so-called capital asset pentagon, or, as some call it, the livelihood platform. The capital assets normally mentioned for rural livelihoods are: physical capital, natural resources, financial capital, human capital and social capital.

The analysis of the impact of CAP on the livelihood strategies of rural agricultural households was conducted in three areas: management of production factors in terms of own and rented arable land - natural resources, an analysis of employment - human capital and social capital.

Livelihood outcomes result from livelihood strategies. Despite the declining share of employment in agriculture, agriculture remains an important source of income for many rural households, particularly in the poorest and most underdeveloped regions of new EU Member States. In this sense, the CAP impact on livelihood strategies of rural households.

Key words: rural households, CAP, livelihood strategies